

Абдырасулова Ж.С.

**КЫЗ САЙКАЛДЫН ОБРАЗЫ МЕНЕН ЯКУТ ЭЛИНИН ОЛОНХОЛОРУНДАГЫ
КЫЗДАРДЫН ОБРАЗДАРЫНЫН БИР ТИПТҮҮЛҮГҮ**

Абдырасулова Ж.С.

**ОДНОТИПНОСТЬ ОБРАЗА КЫЗ-САЙКАЛ И ОБРАЗОВ ДЕВУШЕК В
ОЛОНХОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ ЯКУТСКИХ НАРОДОВ**

J.S. Abdurasulova

**UNIFORMITY OF KYZ-SAIKAL'S CHARACTER AND CHARACTERS OF GIRLS IN
OLONCHOIC EPICS OF YAKUT PEOPLES**

УДК: 82/820(575.2)

Бул макалада түрк элдеринин элдик чыгармаларындагы кыздардын образдарын Кыз Сайкалдын образы менен салыштырма-типологиялык ыкмада карап, алардын бир типтүүлүк өзгөчөлүгүн аныктоо каралып чыкты.

Негизги сөздөр: вариант, баатыр кыздар, мифология, салттык окуялар, сакралдык образ, сюжет, поэтикалык салт, көркөм рух, фольклор, эволюция, эпос, олонхо, эпикалык чыгарма.

В статье рассматриваются особенности однотипности образа Кыз-Сайкал и женских образов в тюркских народных произведениях с применением метода сравнительной типологии.

Ключевые слова: вариант, девушки-героини, мифология, традиционные повествования, сакральный образ, сюжет, поэтическая традиция, художественный дух, фольклор, эволюция, эпос, олонхо, эпическое произведение.

The article considers the peculiarities of the uniformity of Kyz-Saikal's and girls' characters in Turkish folklore works on the basis of comparative typology.

Key words: version, heroine-girls, mythology, traditional narrations, sacral character, plot, poetic tradition, artistic spirit, folklore, evolution, epic, oloncho, epic work.

Кыргыз элинин маданиятынын башаты элдик оозеки чыгармалар экендиги айныксыз, ошол себептүү анын адабиятта алардын орду өзгөчө, анткени фольклор элибиздин рухий дөөлөтү. Жалпы түрк дүйнөсүнө көз жүгүртсөк алардын көркөм руху келип эле фольклорго такалат. Ар бир элдин өзүнүн каада-салтына, жашоо-шартына байланыштуу салттуу эпикалык чыгармалары бар, мына ошолордун ичинен кыздардын баатырдыгына, алардын сулуулугуна басым жасаган чыгармалар саналуу. Кыздар темасы фольклордо байыртан өзүнүн өнүгүү формасын үзгүлтүксүз улантып, улам кийин жаңы турмуштук шартка, кырдаалга ылайык жаңы образдар менен толукталып жүрүп отургандыктан, элибиздин улуу “Манас” эпосу баштаган эпикалык чыгармаларында кыздардын баатырдыгы, ар-намыстуулугу, мекенчилдиги, сулуулугу сыяктуу жогорку сапаттары сүрөттөлүп келген. Элдик чыгармаларда

баатыр кыздардын образдарынын калыптанышы жана өнүгүшү элдик поэтикалык салттар менен өзгөчө шөкөттөлгөн. “Кыз Сайкал” эпосунун тарыхый-эволюциялык өнүгүшү, идеялык-тематикалык проблематикасы, эстетикалык ачылгасы өзгөчө орунда турат. Кыздар темасын козгогондо сөзсүз сулуулукту көз алдыбыздан өткөрөбүз. Дүйнөнү кармап турган дагы сулуулук деп айтылат эмеспи. Эпостордо адеп-ахлактык дөөлөттөрүн критерийлеринин бири сулуулук болуп саналат. Сулуулук - бул кыздардын сырткы дүйнөсү гана эмес, алардын ички дүйнөсүнүн жаратылыш менен болгон өзгөчө гармониясы. Сулуулук - бул көркөм өнөр гана эмес, жашоонун негизи, ал табиятта, адамда, бардыгында кездешүүчү тээ байыркы кылымдардан бери келе жаткан өзгөчө көрүнүш. Байыртан бери бардык элдерде анын ичинен биздин кыргыз элинде дагы эпостордо, уламыштарда, поэмалардан баштап бүгүнкү күнгө чейинки кыздарга байланышкан мейли проза, мейли поэтикалык чыгармаларда болсун кыздардын сулуулугун даңазалап келет. Кыргыз эли да кыздарга үлгү катары Санирабига, Арууке, Кыз Сайкал, Жаңыл Мырзалардын баатырдыгын, акылмандуулугун, аны менен кошо алардын сулуулугун даңазалаган. Кыргыз элинин эпикалык чыгармаларында кыздардын баатырдыгы менен бирге алардын сулуулугун, назиктигин сүрөттөгөндүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Биздин бул изилдөөбүздөгү көтөрүлгөн маселелер ар дайым актуалдуулугун жоготпой келет. Кыргыз элинин маданиятында салт-санаалары сакталган, мисалы адеп-ахлак жоболорунун сакталышы азыркы кыздар үчүн чоң үлгү боло алат. Ар бир эл үчүн, кыз - ыйык, ал элдин келечеги, элдин жүзү, намысы.

Алмустактан бери кыргыз эли менен түрк элдери теги жагынан, тили жагынан, маданияты жагынан бири-бирине канатташ, жакын болгондуктан, алардын ортосунда чыгармачылык байланышы болгондугун байкоого болот. Кыз Сайкал элдин идеалы катары үлгү болуучу сулуу десе сулуу, баатыр десе баатыр кыз. “Кыз Сайкал” эпосун дагы

да болсо поэма катары караган окумуштуулар жок эмес. Менин оюмча бул байыркылыкты өзүнө сиңирген, “Манас” эпосунда өз орду бар баатыр кызга арналган эпикалык чыгарманы учурунда К.Артыкбаев, С.Кайыповдор эпос деген так аныктамасын берген [4; 367-б.]. Чындыгында чыгарма эпостун жүгүн көтөрөт, анткени мазмуну, көлөмү, чыгармадагы катышкан персонаждардын образдары жетиштүү берилген. («Кыз Сайкал» эпосун толугу менен О.Урмамбетов 1975-жылы өз колу менен жазып келип, Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Кол жазмалар фондусуна тапшырган, Кол жазмалар фондусу, 686/5324-инв., 311-бет, кийин ал “Эл адабияты” сериясынын 25-томдугунда (2003) басылган).

“Кыз Сайкал” эпосу өзүнүн жанрдик өзгөчөлүгү, мүнөзү, окуясы жагынан байыркы архаикалык баатырдык эпосторго жакын. Түрк-монгол эпосторунда көп кездешкен архаикалык мотивдер жана сюжеттер менен салыштырсак, байыркы уруулардын, элдердин оозеки чыгармачылыгы менен генетикалык жактан кандайдыр бир байланышып тургандыгын ачык эле байкоого болот. Анткени Кыз Сайкалдын образы бардык түрк элдеринин баатыр кыздарынын башында турган сакралдык образ. (Сакральное (от [англ.](#) *Sacral* и [лат.](#) *sacrum* – священное, посвященное богу) – в широком смысле всё, имеющее отношение к [Божественному](#), [религиозному](#), [небесному](#), [потустороннему](#), [иррациональному](#), [мистическому](#), отличающееся от [обыденных](#) вещей, понятий, явлений [2;].) Кыз Сайкалдын образы дагы “Манас” эпосунда, “Кыз Сайкал” эпосунда акыры тиги дүйнөгө кайып болуп кетээри баяндалат. Демек, баатыр кыздын образынын негизинде мифтик жана диндик түшүнүк турганы маалым. Мисалы, якут элинин олонхолорунда дагы мындай кайып дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөр кездешет.

Кыз Сайкал аялзаты экендигине карабай өз уруусун коргойт. Мындай баатыр кыздардын образын дүйнө элдери фольклорунда кенен чагылдыргандыгы жөнүндө окумуштуу А.Данилова: “В мировом фольклоре широко распространены образы воинственных женщин-богатырш, наделенных большой физической силой и способностью наравне с героями-мужчинами преодолевать различные препятствия на пути к поставленной цели и противостоять врагам. Ареал распространения этого персонажа весьма широк и охватывает территории, население которых не соприкасалось в территориально-временном пространстве. Мифы, легенды и эпические сказания древности донесли до наших дней весьма выразительный портрет женщины-богатырши. Это и амазонки древней Греции, и богатырки из якутских олонхо, хакасского и алтайского эпосов, и поляницы из русских былин” [3; 18-б.], – деген. Албетте дүйнө элдеринде баатыр кыздар жөнүндөгү эпикалык чыгармалар өнүккөндүктөн алар менен “Кыз Сайкал” эпосун салыштыруу бир кыйла кызык. Мисалы хакас элинде “Алтын Арыг”,

“Ай Хуучин”, “Ай-Арыг”, “Алтын-Сабах”, “Ах-Чибек-Арыг” чыгармаларында уруучулук коомдогу кыздардын жогорку ордун көрсөтсө, алтайлыктардын “Алтын Тууди”, “Очи Балада” баатыр кыздар сырттан келген душмандарга каршы күрөшөт. Ал эми якуттардын “Кыыс Дэбэлийэ” жана “Кыыс Дьуурайа”, “Кыыс Туйгун”, “Джырыбына Джырылыатта” олонхолорунда дагы кыздардын өзгөчө баатырдыгын баяндайт. Бул боюнча окумуштуу А.Данилова: “В эпосе тюрко-монгольских народов образы дев-воительниц занимают особое положение, где основной функцией главной героини является защита своего племени от иноземных завоевателей. В якутском олонхо и в бурятском эпосе сестры-богатырки спасают своих старших братьев от смерти. В алтайском эпосе «Очи-Бала» и в хакасском сказании девы-воительницы освобождают свой народ от рабства противостоящих ханов, защищают своих близких от эпических чудовищ, устанавливают мирную жизнь на родной земле” [3; 5-б.], – деп баса белгилеген. Якут элинин олонхолорунун сюжетинде баатыр кыздар баатырларга турмушка чыгып, алардын тукумун улантып, үй-бүлө куруп, анын очогун сактаган болсо, хакас жана алтайлыктардын эпосторунун сюжети алардан айырмаланып эли-жерин, мекенин коргошот. Бул жагынан алып караганда тектеш элдердин элдик чыгармаларындагы баатыр кыздардын образдарын баяндаган элдик чыгармалары менен “Кыз Сайкал” эпосу сюжети жагынан жакындыгын, алардын тамыры бир экендигин аныктоого болот. Анткени, байыркы мезгилдерде тектеш элдер менен кыргыз эли өтө жакын байланышта жашагандыктан элдик чыгармаларында сюжети жагынан жакындыктар болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Якут олонхолорунда аял заты үй-бүлөсүнө бакыт алып келет, ал сулуулуктун жана жашоонун булагы катары сүрөттөлөт. Алар жер бетиндеги жашоонун негизин кыздардын бейнеси аркылуу чагылдырып беришкен. Якут элинин башынан өткөн тарыхый окуялары эпикалык олонхолордун келип чыгышына таасир берген болсо, албетте, биздин элибизде да кандайдыр бир тарыхый окуяларды акындарыбыз кайрадан фантазияларында иштеп, таланттарына жараша көркөмдөп айтып келишкендигинде күмөн жок.

Олонхолордун негизги идеясы жеке бактылуулукка умтулуу менен социалдык теңчиликти орнотуу болгон. Бул боюнча окумуштуу Г.У.Эргис мындай деп таасын белгилеген: “В образах и сюжетах олонхо отражена в основном идеология родового строя. Вместе с тем мифологические мотивы и образы не являются главными в якутском эпосе. В олонхо отражены национальное своеобразие исторического общественного развития якутов, особенности географический условий их жизни, специфика быта и идеологии трудящихся масс в прошлом” [5; 186-б.]. “Кыз Сайкал” эпосунда баатыр кыз эли үчүн күрөшсө олонхолордо дагы баатыр кыздардын жерине-элине болгон сүйүүсүнүн негизинде абаасы

уруусуна тактап айтканда жердеги кара күчтөргө каршы күрөшүшөт. Олонхолоордогу айбы уруусу абаасы урусунан өзгөчөлөнүп турушат да алар жер кыртышынан өйдө жашашат да жердеги кара ниеттүүлүктү токтотуш үчүн жогорку күчтүн буйругу менен жерге келип, жерди жамандыктан сакташат. “Любовь к родине и народу есть одно из наиболее глубоких чувств, закрепленных веками и тысячелетиями” [5; 187-б.]. Эпикалык чыгармаларга мүнөздүү идея якут элинде дагы өнүккөндүгүн байкоого болот. “Идея о двух началах бытия возникла у древних из наблюдений над природными явлениями: свет и тьма, день и ночь, тепло и холод, лето и зима жизнь и смерть, справедливость и несправедливость” [5; 187-б.]. Мындай карама-каршылыктуу күрөш дүйнө элдеринин чыгармаларына жана кыргыз элинин эпосторуна дагы мүнөздүү. Олонхолоордун негизги идеясын кара менен ак күчтөрдүн күрөшү түзөт. Олонхолоордогу баатыр кыздар эркектер сыяктуу эле өз элин, уруусун күч менен коргошот. Алар аябай күчтүү, акылдуу, душмандардан коркпогон баатырлар. Алар өзүнө тең баатыр күйөөгө чыгышат да, согуштук өнөрүн таштап, чоң үйдүн ээси-байбичеси болушат.

Мисалы “Кыыс Туйгун” олонхосунда жогорку дүйнөнүн жашоочулары Кюн Кэрбэлин Тойон жана Алтан Арыаньан Хотун өздөрүнүн кыздарын Кыыс Туйгун жана Юрюнг Кюкэй Куолорду жерге жиберилет. Күндөрдүн биринде абаасы уруусунун кара күчтөрдүн баатыры Алтан Даадар келет да Кыыс Туйгундун колун сурайт. Кыз макул болбойт, ошондо намысы келген жигит Кыз Туйгун менен кармашат. Натыйжада баатыр кыз Алтан Даадарды женет да аны өзүнүн кулу кылып алат. Кыыс Туйгундун эжесин тунгус шаманы Ардымаан Дьардыман алып кеткенде Алтан Даадардын жардамы менен эжесин куткарат. Андан соң айбы уруусунун баатыры Улдьаа Боотур Кыыс Туйгунга үйлөнгөнү келет. Баатыр кыз жигит менен дүйнөнүн үч түркөгүндө күрөшөт. Асманда, жерде, жер алдында күрөшүп сыйкырдуу кыздардын жардамы менен жигит баатыр Кыыс Туйгунду жеңип, ага үйлөнүп чоң той берет. Бул жагынан алып караганда якуттардын олонхолоорундагы баатыр кыздар тукум улап бактылуу өмүр сүрөт деген жакшы жыйынтыктар менен аяктайт. Якуттардын баатыр кыздар жөнүндөгү олонхолоору архаикалык белгилери менен айырмаланып турат. Ал эми “Кыз Сайкал” эпосунда баатыр кыз бактылуу үй-бүлө курбайт, Кыз Сайкал чыгармада өз сүйүүсүнө жетиш үчүн кайып болуп кетет.

Ошондой эле “Кыыс Дзэбэлийэ”, “Джырыбына Джырылыатта”, “Кыыс Джуурайа” олонхолоорунда баатыр кыздардын образдары өзгөчө баяндалат. “Кыыс Джуурайада” каармандардын көпчүлүгү өйдөңкү дүйнөдө асманда жашашат. Атасы асман, энеси булуттан болот. Юрюнг Аар Тойона кудайынын кызы Кыыс Джуурайа асманда туулуп, асманда өсөт да жерге жогорку кудайдын тапшырмасы менен айбы уруусун башкаруу үчүн жерге

жиберилет. Абаасы уруусу жердин түбүндө, аябай караңгы жерде, муздуу суук жакта жашашат. Айбы уруусунун кыздары ушунчалык сулуу сүрөттөлсө абаасы уруусунун кыздары тескерисинче Сарахана Күүкэнньиктин кийген кийими, денеси кир, анын өңү серт болуп сүрөттөлөт. Олонхолоордун сюжети жалпысынан эпикалык баатыр кыздардын тегерегинде өнүгүп алардын өтө баатырдыгына басым жасалат да баатыр кыздардын төрөлгөнүнөн баштап, алардын чоңоюшу, баатырдык иштери, чыгармалардагы конфликт түзгөн окуяларда өзгөчө ачылат. Мындай сюжет кыргыз элинде жана башка элдердин эпикалык чыгармаларында дагы кеңири кезигет.

“Джырыбына Джырылыатта” олонхосунда баатыр кыз өзүнө татыктуу баатыр күйөө издеп, өз уруусунун тукумун улоого аракеттенет, чыгармада ал өзүнө жаккан баатырды орто дүйнөдөн жерден жолуктурат да той болот. Окумуштуу Т.В.Богаченко: “Эволюция образа женщин-богатырок происходит из изменения основных функций-героини, представленной в начале как родоначальница, которая имеет небесное происхождение и высокий статус. За ней следует функция женщины-воительницы, т.е. выступающей из племени людей айбы, но ведущей самостоятельный образ жизни, независимой ни от кого. В третьем сюжетном типе главная функция защитницы отодвигается на второй план, женщина-богатырка становится послушной женой” [1; 14-б.], - деген. “Джырыбына Джырылыатта” олонхосунда биринчиден, баатыр кыздын артыкча төрөлүшү, экинчиден Аан Алахчын Хотундун айтуусу менен тулпарына ээ болушу, баатырдык иштери, үчүнчүдөн, айбы уруусун сактап калышы үчүн аркы дүйнөдөгү кара күч менен күрөшүп аларды жеңип жана үй-бүлө курушу сүрөттөлөт. Окумуштуу Т.В.Богаченко белгилегендей чыгарманын аягында баатыр кыздардын баатырдыгы экинчи планга калтырылып, алардын аялдык сапатына басым жасалат. Ал эми “Кыз Сайкал” эпосунда мындай сюжет жок, олонхолоордогу баатыр кыздардай болуп үй-бүлө куруп өз уруусунун тукумун улап бактылуу турмушка жетпейт. Кыз Сайкалдын образы баатыр катары алардан айырмаланып, үй-бүлө кура албайт жана ал Манас баатыр өлгөндөн кийин кайып болуп кетет, демек, “Кыз Сайкал” эпосу баатырдык-трагедиялык эпостун жүгүн көтөрүп тургандыгы менен өзгөчөлөнүп турат.

Жалпысынан алып караганда Кыз Сайкалдын образы менен тектеш элдердин баатыр кыздарынын образдары аял затына тиешелүү бардык асыл сапаттардын ээси болуу менен фольклордо өз орду бар жана өзгөчөлөнгөн бир типтүү касиетке ээ экендигин баса белгилеп кетүүгө болот. Дүйнө элдеринин фольклорундагы чагылдырылган баатыр кыздардын образдары алардын баатырдыгы менен кошо жан дүйнөсүнүн тазалыгы менен кийинки муунга үлгү боло турган образдардан болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Богаченко, Т.В Исторические основы сказаний о женщинах-воительницах Южнорусских степей. [Текст] / Т.Богаченко. - Ростов-на-Дону: 2005. 14-б.
2. Википедия свободная энциклопедия. <https://ru.wikipedia>.
3. Данилова, А.Н. Образ женщины-богатырки в якутском олонхо. [Текст]/А.Данилова.-Якутск: 2008. с. 18.
4. “Манас” [Текст]: энцикл. / башкы ред. А.Карыпкулов. – Б.: КЭБР, 1995. – Т.1: Аалам-Манастын музыкасы. 367-б.
5. Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору [Текст] / Г.Эргис. – М.: 1974. 186-б.
6. Калчакеев К. Б. Традиции предков Манаса: сновидение, рождение Манаса, выбор имени ребенка [Текст] / К.Б. Калчакеев / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана – Б., 2016. №1. с.195-196.

Рецензент: д.филол.н., Асакеева Д.Ж.
